

☞ Alla dessa tecken ☞

Lars Melin

Inledning

Lika lite som tal bara är fonem utan också suprasegmentala och paralingvistiska inslag samt kroppsspråk är skriftspråk väsentligt mer än bara grafem. Med tanke på den distanserade språksituation som präglar skriftspråkkommunikation är egentligen behovet av extra stöd större än vid tal. Men medan kommunikationsforskningen blomstrar kring olika aspekter på muntlig kommunikation är intresset svalt inför det som är exklusivt skriftspråkligt: alla tecken och alla resultat av grafisk formgivning.

I samband med mitt studium av text och grafisk form inom ramen för ett HSFR-stött projekt har jag kunnat konstatera att traditionellt så olika domäner som skiljetecken, paratext och grafisk formgivning glider i varandra.

Forskningsbakgrund

Forskning kring skrivtecken är bristfällig. Det finns rena studier av skiljetecken (Melin 1983 och Strömquist 1992), men den övervägande delen av litteraturen är historisk, d v s spårar tecknens ursprung (Parkes 1992 och Nunberg, 1990).

Ett bredare perspektiv på skrivtecken har jag endast funnit hos Waller (1980) som försöker gruppera och klassificera samtliga skrivtecken utom själva grafemen och ser allt från enskilda tecken till rubriker som en sorts "macropunctuation".

Den litteratur som behandlar grafisk form brukar dels betrakta typografi som det tysta språket, dels göra en stark boskillnad mellan språkliga tecken och grafiska uttrycksmedel (Hellmark 1994).

Syfte

Denna uppsats avser att vara ett första försök att inom ramen för ett språkvetenskapligt synsätt strukturera hela det utbud av grafiska möjligheter

som möter i dagens texter.

Material

Detta är en korpusundersökning av 70 personaltidningar och 10 kundtidningar. De tidningar som specialstuderats anges under Material sist i uppsatsen.

Definition

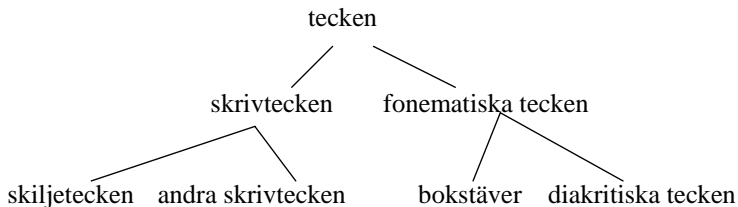
Tecken är inte nödvändigtvis något som ser ut på ett visst sätt. Vi kan ju i moderna texter se att samma funktion kan fullgöras av ett tecken eller av frånvaron av tecken. Att skriva "t.ex." är likvärdigt med att skriva "t ex". Förkortningen kan alltså markeras med punkter eller med mellanslag, d v s tomrum. Det blir därmed svårt att motivera att punkt är ett tecken medan tomrum inte är det – speciellt som tomrum används för en mängd olika syften i text (se nedan).

Detta är bara ett exempel. Viktiga ord kan markeras genom understrykning, vilket definitivt är svärta på papper, d v s ett tecken. Men enligt andra konventioner kan samma funktion fullgöras av val av snittvarianter (kapital, kursiv eller fet stil), citattecken eller något annat, t ex versaler eller enbart versal första-bokstav. Snittvariant och val mellan gemen och versal är alltså också tecken på samma nivå som citattecken och understrykning helt enkelt därför att de alternativt kan fullgöra samma funktioner.

På samma sätt som det finns flera tecken som kan fullgöra samma funktion finns också överlappningar, d v s samma tecken kan i olika kontext eller enl olika konventioner fullgöra olika uppgift. Så kan t ex citattecken markera både citat och ironi, tankestreck markera både replik och inskott etc.

Tecken är inte alldeles lättdefinierat. Min ad hocdefinition baseras på att grafemen undantas från analysen, fastän de självfallet är tecken. Det som ska kvala in som tecken måste ha en funktion, d v s märkas på ett eller annat sätt, eller i varje fall inte kunna avlägsnas eller ändras avsevärt utan konsekvenser för texten. Tecken är med andra ord allt väsentligt på papperet som inte är grafem, d v s allt från versal/gemen och val av typsnitt till bilder och dottertexter. Tecken i denna bemärkelse är därmed rekursivt: en text kan innehålla element som i sin tur innehåller element, som i sin tur...

Ett sätt att strukturera begreppet tecken återges i Figur 1.

Figur 1: En hierarkisk struktur av tecken i text.

Denna definition gör att "andra skrivtecken" blir helt öppen uppåt. Av detta skäl vill jag begränsa mig och bortse från mycket stora enheter som t ex papperets format, som man lätt kunde ge tolkningar, t ex dessa:

Formatet: A4 kontor
 > A4 tidning
 < A4 bok
 folder reklam

Detta faller dock inte inom ramen för denna uppsats, inte heller komplexa enheter som tabeller, diagram och bilder.

Olika slag av tecken

Här fördelas de tecken vi möter i vanliga texter på kategorierna ideografiska, pragmatiska, avgränsande och sammanförande tecken. Därefter diskuteras olika grad av överlappning och konventionalisering.

1. Ideografiska tecken

På ett vanligt tangentbord finns siffror, valutatecken samt &, § och numera även @ som alla betecknar begrepp som uttalas olika på olika språk. De är med andra ord ideogram snarare än logogram. Med viss överkomlig svårighet kan man numera åstadkomma även wingdings som ☎, ✉, 📄, 📖, 📚 och mycket annat. Utanför texter på papper har tillväxten av s k ikoner varit lavinartad under senare delen av 1900-talet: trafikmärken, tvättsymboler, knappar på fjärrkontroller, bankomater, telefoner, portkoder, skyltar i offentliga byggnader och i internationell miljö etc. Tidningar brukar utveckla bruket vidare med olika slags vinjetter för fasta avdelningar som Personalnytt, Lediga jobb etc.

2. Pragmatiska funktioner

Med hjälp av tangentbordet har vi alltid kunnat signalera pragmatiska avsikter, t ex ställa frågor med frågetecknen, höja rösten med VERSALER, höja den emotiva intensiteten med utropstecken och ge ordet åt annan talare med citattecken.

Framför allt markeringar för citat visar på en stor spännvidd: enstaka tecken som pratminus för den korta repliken, citattecken för citat som integreras i överordnad text och indrag, d v s tomrum, för längre citat. Därutöver förekommer pratbubbla och rasterton, samt i längre intervjuer snittvarianter som särskiljer intervjufrågor och -svar.

Därutöver kan vi separera olika slags fokusering på viktiga ord och fraser (t ex form eller innehåll) med snittvarianter, vi kan med avvikande typsnitt och placering signalera paratexter med skriftande funktioner, t ex introducerande (ingress), sammanfattande (ruta) eller fokuserande (bildtext).

Modernare pragmatiska tecken är s k smilies - ☺ - och (.ironiparenteser.).

Det finns en växande uppsättning allmänna uppmärksamhetsväckare. Se Figur 2.

Figur 2 Ett urval uppmärksamhetsväckare:

De pragmatiska tecknen har gått ett segertåg över världen. Frågetecknen, utropstecken och citattecken finns inte bara i angränsande skriftsystem som grekiskan och kyrilliskan utan också i mer avlägsna som arabiskan och hebreiskan och till och med i de riktigt exotiska: kinesiskan, japanskan, koreanskan och flertalet indiska skriftsystem (Melin 2000).

3. Gränsmarkörer

Waller (1980) som studerat grafiska markörer i text delar in avgränsarna i flera kategorier: **delineation** markerar början och slut på passager, t ex punkt och rubrik, **interpolation** markerar början och slut på korta passager t ex parentes,

komma och fotnot samt **serialization** arrangerar samordnade serier, t ex litterering, numrering, punktning.

Jag har inte funnit klassificeringen särskilt vägledande, men en förtjänst i hans analys är att han pekar på att avgränsare finns på många olika nivåer från ord- till kapitelnivå.

De självklara gränsmarkörerna är skiljetecken: komma för satser/fraser och versal ... stort skiljetecken för mening. Men det är också påfallande att avgränsningar oftare och tydligare sker med tomrum, vilket är något slags motsvarighet till talets paus. Ordgräns markeras ju med mellanslag, och nytt stycke med antingen blankrad eller indrag, vilket också är exempel på just kontrasten tom/fylld yta. I större skala markeras ofta nytt kapitel på samma sätt, d v s resterande sida lämnas tom och nästa kapitel börjar på ny sida. Mer sofistikerat är många tidningars bruk att gradera styckegränser med varierande tomrum.

Även grafem avgränsas i tryck – till skillnad mot äldre handstil – med tomrum. Att utplåna tomrummet mellan två grafem innebär att man skapar en ligatur: t ex \geq och \textcircled{R} , d v s ett nytt grafem. Tomrummets betydelse för texters tillgänglighet har undersökts av Hartley (1984).

Den största tomma ytan på en sida är normalt marginalerna. Grafiker är lika fixerade vid begreppet *luft* som språkvetare är av begreppet *text*. En balanserad ståndpunkt är att det är balansen som är viktig, och det inte bara av estetiska skäl. Marginalerna är funktionella för anteckningar och hålslag, och radlängden har betydelse för en texts läsbarhet (Z achrisson 1965).

Tecken i kombination

Vissa funktioner kräver två tecken. Meningsgräns måste markeras med punkt + mellanslag, medan ensam punkt är ett jokertecken (se nedan). Flera tecken måste förekomma två och två, t ex citattecken, parenteser, medan många kan det, t ex snedstreck.

Nyare delimiters

Datorerna erbjuder nu nya gränsmarkörer, t ex ramar, rasterton och streck samt anfangar i nya avsnitt, men framför allt möjligheten att hierarkisera rubriker med grad och snittvariant. I tidningar används ibland färg för att hålla samman texter, skapa symmetri mellan paratexter, framför allt rubriker, och skapa enhet över uppslag, d v s markera huvudtextens gränser mot andra texter.

Nytt stycke kan numera betecknas ytterst fingraderat med olika stora mellanrum, med asterisker och en mängd grafiska markeringar för inledningsordet eller -orden i det nya stycket. Det finns numera t o m symboler för textstart (ofta

vinkel eller boll) och textslut (ofta kvadrat). Vill man följa en text från början till slut kan man finna följande markörer:

Start	Avdelning	Fortsättning	Stopp
anfang	anfang	→	
➤	ruta	namn
dårrad	punktning	färgkodning	
huvudrubrik	ikon/vinjett		
underrubrik/	mellanrubrik		
nedtryckare	dottertext		
notisboll	raster		
byline			

Matris 1: Tecken från början till slut i en tidskriftsartikel:

Jokertecken

En speciell art av gränstecken är jokrarna, de som markerar frånvaron av ett tecken eller en teckenkombination. Typiskt fungerar tomrum, punkt, kolon och apostrof som förkortningsmarkörer: t ex, t.ex., c:a, *så'n*, *Lars' egen hemsida*. Lägre uteslutningar markeras med tre punkter eller tre tankstreck. Samtliga jokertecknen har andra huvudfunktioner.

Åtskilliga tecken, t ex *, /, # används för många olika funktioner i många olika sammanhang och är därför jokertecken i en annan bemärkelse.

4. Tecken för samband

Undervisning och språkvård har alltid fokuserat gränsmarkeringarna och varit mindre observant på markeringarna för sammanhang. Till denna grupp hör först och främst pagineringen och divis i avstavning. Under skrivmaskinsperioden utarbetades decimalsystem för rubriker, och i förlagsvärlden användes rubrikhierarkier i grad och olika snittvarianter i samma syfte, nämligen att signalera för läsaren om han gick upp, ner eller rakt fram vid nytt avsnitt. Rubrikerna är alltså både gräns- och sambandsmarkörer.

Den konsekvens och symmetri som ofta karakteriserar rubriker är också av betydelse för andra nyare sammanhållande medel som punktuppställningar, ordmarkeringar med snittvariant, s k cue-words, och design av paratext.

I omsorgsfullt formgivna texter finns också nya konventioner för samband som färgkodning, vertikala streck och fortsätt-på-nästa-sida-symboler. Dessutom börjar tre punkter alltmör få funktionen *samband*, t ex i rubriker som dessa:

*Tecken markerar gränser ...
... och tydliggör samband*

Tidigare var tre punkter huvudsakligen ett jokertecken för att markera uteslutning.

Olika slag av hänvisare till noter, hypertextlänkar, bilagor, bilder, diagram, referenser etc är också en sorts sambandstecken. Här finns en arsenal möjligheter från enkla tecken som asterisker och notsiffror till hänvisningar inom parentes, ikoner, klickbar text och mycket annat. Dock förekommer sällan länkar tillbaka till från, säg, bildtext till brödtext, eller från not till löptext.

Överlappningar

Vissa tecken lever i ett gränsland mellan avgränsande och pragmatisk funktion. Parenteser, tankstreck, kolon, semikolon är självklart avgränsare, men de har också andra mer subtila signalvärden. Kolon har en närmast underordnande funktion medan semikolon är samordnande, och den information som lämnas i parentes är oftare sidoinformation medan det som står mellan tankstreck ofta har en talaktsfunktion. Problemet med dessa tecken är att de uteslutande beskrivs normativt, aldrig deskriptivt, att och det knappast förekommer någon forskning om skiljeteckens funktioner.

Gräns och samband är ofta olika sidor av samma mynt. Detta innebär att det som är sammanhållande inom ett textparti verkar avgränsande mot andra textpartier. Det gäller snittvarianter, men det gäller också mellanrubriker: de markerar gränser, men de visar också hur textpartier är hierarkiserade sinsemellan med samordning, under- och överordning.

Många vinjetter och ikoner i text har dubbel funktion. De är dels pragmatiska i och med att de signalerar en viss typ av information, dels avgränsande därför att de markerar textstart. De följer en gammal tradition från skiljetecken med samma dubbelhet i funktionen.

Vissa tecken är multifunktionella. Vi känner fenomenet från komma som kan avskilja allt från led i uppräknings och heltal/decimal upp till satser i huvudsatsblock. Bland de klassiska tecken är det framför allt punkten och tomrummet som kan fullgöra många funktioner. Punkten markerar uteslutningar, förkortningar och punktning utgör gräns mellan meningar. Tomrummet markerar gräns mellan ord, stycken, kapitel, men också citat genom indrag.

Genomgången här har visat att vi har två dimensioner, en formsida och en funktionssida. Dessa kan förenas i en matris där vi ser vilka formelement som kan fullgöra vilka funktioner.

	Skrivtecken	Tomrum	Ruta, streck raster	Ikon, vinjett	Stil och snitt	Färg
Pragmatik	?, ! ” ... ”	Indrag (för citat)	paratext	Textslag	Paratext, Cue-word	emfas
Semantik	£, \$ 1, 2, 3 ...			☎, ✉		
Gräns	., : ; / \ * #	Mellan- slag, blankrad, kapitel- gräns	Paratext, vertikalt streck	= Textstopp , ➤ = textstart	Rubrik. Versal i menings- start. Länk	
Samband/ Hänvis- ning	Divis, pa- ginering, ..., punkt- ning	Indrag	kantstreck	Punktning- ar med äpplen, bomber etc	Cue-word länk	Web- Länk

Matris 2: Form och funktion bland skrivtecken

Läser vi denna matris vertikalt ser vi att skrivtecken kan användas till allt, medan färger har mer begränsad användning, och det är väl anledningen till att de är ovanligare. Läser vi horisontellt ser vi att nästan alla rader är fulla utom semantik, som tydligen är ordens sanna domän. Ett annat sätt att tolka tomma fält är att se dem som kommande tillväxtområden.

Konventionalisering

Skrivtecken är ett klassiskt hårbearbetat område inom språkvård och svenskundervisning. Larsson (1983) har gjort en förteckning över språkfel i grundskolan, och hans lista domineras av just teckenfel: särskrivning och gemen/versal. Även ett klassiskt skolproblem som satsradning är i grunden ett bristfälligt teckenhanterande.

Strömquist har visat att fördelningen mellan kolon och semikolon, d v s två halvvanliga tecken, vacklat och ändrat sig över tid. Konventionaliseringen har inte gått tillräckligt djupt. Man kan också se förvirringen kring skiftande sätt att markera förkortningar och stycken som ett tecken på samma bristande konventionalisering. DTP-tekniken med möjligheter att skilja mellan divis och tankestreck, tecken för tum och citat etc bidrar också till att teckenhanteringen blir ett allt mer svårhanterligt område.

Litteratur

- Hartley, James (1984) Space and structure in instructional text. I: *Information design*. Ed R Easterby & H Z waga. John Wiley and Sons Ltd.
- Hellmark, Christer (1995) *Typografisk handbok*. Ordfronts förlag, Stockholm.
- Larsson, K (1984) *Språkförmåga*. Liber, Malmö.
- Melin, L (1983) Kommatering - normer och regler. I: *Svenskans beskrivning* 14. Lund 1983.
- Melin, L (2000) *Människan och skriften. Tecken, historia, psykologi*. Norstedts ordbok.
- Nunberg, G (1990) *The linguistics of punctuation*. Center for the Study of Linguistics and Information. Stanford.
- Parkes, M B, (1992) *Pause and effect. An Introduction to the History of Punctuation in the West*. Scolar Press. London 1992
- Pugh, A K (1975) The development of silent reading. I: *The road to effective reading*. Wlatham (Ed). Ward Lock. London
- Strömquist, Siv (1987) *Styckevis och helt*. Liber.
- Strömquist, Siv (1989) *Skrivboken. Skrivprocess, skrivråd och skrivstrategier*. Gleeups.
- Strömquist, Siv (1992) Våra skiljetecken ett historiskt perspektiv. I: *Språk och stil* 2:1992.
- Waller, H W (1980) Graphic aspects of complex texts. I: *Processing of Visible Language* II. Ed P A Kolers, M E Wrolstad & H Boume. Plenum.
- Zachrisson, Bror (1965) *Studies in the legibility of printed text*. Almqvist & Wiksell. Stockholm.

Material

- De 15 specialstuderade tidningarna är
- Arlanda 5/97 (Bromma och Arlanda)
- Vårt Arla 11/97
- Ersta 8/97 (Ersta diakonisällskap)
- Comenius 1/98 (Lärarhögskolan i Stockholm)
- Vi på Control 3/97 (ABB Control)
- FFA-trycket 5/97 (FFA)
- Hamnkanalen 9/97 (Göteborgs hamn)
- Hifab inside out 4/97. (Hifab)
- Komprimerat 10/97 (Renhållningsverket i Göteborg)
- Länsettan 5/97 (Länsstyrelsens i Stockholms län)
- MiV 1/97 (Musik i Västmanland)
- Mixern 2/97 (Enator)
- Seconden 4/97 (Seco tool)
- SU-nytt 1/98 (Stockholms universitet)
- Vips 6/97 (Saab Aerospace)